

Tanulmány

Slachta Krisztina

Társadalmi átalakulás a Kádár-korszakban (1956–1989)*

A Kádár-korszak máig meghatározza generációk politikai, társadalmi, kulturális szocializációját, a jelenkori Magyarország önmagáról és a nyugati világról kialakított képét, vagyis meghatározza jelenkori közös, társadalmilag konstruált valóságunkat is. A korszak sokak képzetében – és a fiatalokban élő képről is ezt mondhatjuk – egy kissé ideologikus, propagandisztikus, mégis kedélyes, a hétvégi házak és a Trabantok, a majálisok és a táncdalfesztiválok között eltöltött időszakként él. A korabeli fényképek, ruhák és dalszövegek mai szemmel valóban mókásnak tűnhetnek, ezt a képet azonban főleg a korról a kilencvenes években készült filmek határozzák meg: a *Csinibaba*, a *Zimmer Feri*, a *Moszkva tér*. Mindezzel ellentétben állnak az 1956. novemberi és decemberi véres események és azok képi lenyomatai, majd az éveken át tartó megtorlás, a kivégzések, a börtönbüntetések időszaka, a határzár.

Akorszakról szóló utólagos összegzések a Rákosi-korszakhoz képest kiegyensúlyozottabb, nyugalmasabb viszonyokat leginkább a „kádári alku” fogalmával magyarázzák. Ez a vélemény jelenik meg a „közmegegyezésre” utalva a rendszerváltást megelőző válságdiagnózisokban is. E szerint a „szűk levegőjű” 1950-es évek után, az 1956-ban néhány napra a hatalomból elzavart – a bukást és a társadalom tűréshatárát megtapasztalt – kommunista hatalmi elit Kádár János vezetésével ajánlatot tett az ország népének: ha elfogadjátok a kereteket (egypártrendszer, a Szovjetunió vezető szerepe, a kommunista ideológia elsőbbsége) és elfelejtitek azt, ami 1956-ban történt, akkor (cserébe) a továbbiakban nem kívánunk tőletek demonstratív azonosulást, nem avatkozunk be (erőszakkal) a privát életetekbe, és még az

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

anyagi gyarapodásra is lehetőségek lesz. És valóban, ha az 1970-es évekre tekintünk, igazolva láthatjuk ezt a narratívát. A korszak életszínvonal-politikája, társadalompolitikája sokak számára érzékelhető és korábban nem tapasztalt társadalmi felemelkedést, anyagi biztonságot jelentett, ami – különösen a rendszerváltáshoz társított (anyagi) várakozások kudarca miatt – az elmúlt három évtizedben vált a nosztalgikus emlékezet tárgyává. Kádár János tanult Rákosi bukásából és levonta a tapasztalatokat. Pragmatikus politikusként belátta, hogy rendszere (és személye) elfogadtatása-elfogadottsága nem a rendszer ideológiájával való azonosulás mértékétől függ, hanem a megítélést sokkal inkább az életszínvonal határozza meg.

Az „alku” kifejezés azonban egyenlő felek közötti megállapodást feltételez, így a „kádári alku” mint kulcsfogalom félreviszi az értelmezést. A magyar társadalom a forradalom leverését követő megtorlás időszakában nem volt alkupozícióban. Az elnyomó hatalom a brutális megtorlást és a diktatúra restaurálását követően(!) ajánlott modus vivendit, amivel a megnyomorított, megfélemlített és megfáradt magyar társadalom választási lehetőség híján élt, ahogy tudott. Tudomásul véve a változtathatatlant próbált élni úgy, ahogy lehetett. A kádári ajánlat társadalmi fogadtatása és az ebből levezetett „konszolidáció” ezért inkább a „diktatúra racionalizálásának” fogalmi kereteibe illeszthető. A politikai bénultság, a civil szféra elhallgattatása, a „*Megáll az idő*” érzete volt az ára a viszonylagos jólétnek, a „gulyáskommunizmus” és „fridzsiderszocializmus” kényelmének, aminek köszönhetően aztán Magyarország a „legvidámabb barakk” lehetett a keleti blokk országai között. A fokozatosan bevezetett kis kedvezmények, mint például az utazási engedmények a szabadság csalóka illúzióját keltették, miközben a magánszektor engedélyezése gazdasági szükségszerűséget takart. A valós fedezet nélküli jóléti intézkedések pedig még évtizedekkel később is megterhelték az államháztartást. A kommunista ideológia által vezérelt politikai diktatúra megvalósult gyakorlata függetlenül attól, hogy egyeseknek elnyomó hatalmat, másoknak pedig a felemelkedés lehetőségét jelentette, gazdasági szempontból még a KGST nagy közös belső piacának segítségével sem volt fenntartható.

A Kádár-korszak emlékezete ezért is kétpólusú: az egyik a negatívumokat emeli ki, a megtorlást, a szellemi élet elnyomását, az ügynököket, az ideológiát, a mindennapi propagandát, a kötelező felvonulásokat. A másik megítélés a biztonságra, a tervezhetőségre helyezi a hangsúlyt: lassan, de biztosan lehetett gyarapodni, volt munka, a „komfortos kalodában” otthonosan berendezkedhetett az egyén. A Kádár-korszak tanítását megkönnyíti ugyan a források sokfélesége és könnyű hozzáférhetősége, vagy akár az elérhető személyes emlékezet, azonban éppen ebben rejlik oktatásának nehézsége is: a kép nem egyszerűen fekete vagy fehér. Az évtizedeken át tartó – a politikai berendezkedés szempontjából például alig változó – rendszer megítélése, emlékezete és mérlege nem ilyen egyszerű.

A következőkben elsősorban a társadalmi csoportok helyzete, a hétköznapi élet, az életmód változásainak számbavételén keresztül árnyaljuk a Kádár-korszak ambivalens képét, melyhez például a lakótelepek sivársága, az aprófalvakat ellehetetlenítő településpolitika is hozzátartozik. A hétköznapi élet egyes területeinek tárgyalása előtt azonban meg kell ismerkednünk a korszak alapvető szervezőelveivel, melyek a politika és a társadalom közötti mezőt kitöltötték, és meghatározták – hatalom és egyén viszonya mellett – a társadalom belső struktúrájának átalakulását is.

A Kádár-korszak vizsgálatának, belső cezúráinak lehetséges szempontjai

A Kádár-korszak időbeli határai alapvetően politikai cezúrákhoz kötődnek. 1956 és 1989 ebből a szempontból nem szorulnak magyarázatra, részletesebb kifejtést igényel azonban a korszak hatása a társadalomra és az életmódra. Fontos szem előtt tartani, hogy bár a tananyagszervezés tankönyvi logikája ezt diktálja, a dátumhoz köthető politikatörténeti események általában nem esnek egybe a társadalomtörténeti korszakhatárokkal. A társadalmi mozgások és változások ettől eltérő dinamikájúak, nehezebben diagnosztizálhatók, folyamatai kevésbé köthetők egy-egy konkrét eseményhez vagy évszámhoz. Egy nagy társadalmi katasztrófa vagy egy történelmi sokk hatása vitathatatlan lehet, de a társadalom alapjaiban, mélységében még ekkor sem okoz azonnali strukturális változást.

Míg az ideológia, az egypártrendszer, a tervezdélkodás, a redisztribúció magas foka, azaz a társadalmat szervező alapvető struktúrák vizsgálata alapján egységes rendszerről beszélhetünk, a hétköznapi élet története szempontjából a korszak fragmentáltabb képet mutat. Ennek alapján árnyalható az a kép, melyet akár a középiskolai tankönyvek, akár a korszakról szóló politikatörténeti munkák mutatnak. Feltárul a végletes megítélések között elhelyezkedő mező sokszínűsége, melynek minden egyes egyéni, személyes emlékezet egy-egy újabb árnyalatot ad.

Az 1960-as éveket gyakran nevezik „gulyáskommunizmusnak”, ami az életminőség javulásának kézzelfogható jeleire utal. Az évtized elején évtizedekkel korábban induló folyamatok zárultak le, illetve olyan változások kezdődtek, amelyek a Kádár-korszak társadalmának egészét alapvetően meghatározzák. Már közvetlenül 1956 után megindultak az életszínvonal javítását célzó intézkedések, ebből a szempontból 1961–1962 tekinthető fordulópontnak. Ebben az évben indult a 15 éves lakásépítési program, ami végre rendezni igyekezett a Rákosi-korszak erőltetett iparosítási politikája nyomán egyre súlyosbodó, lényegében katasztrófális lakáshelyzetet. 1962-ben az MSZMP VIII. kongresszusa kijelentette:

„befejeztük a szocializmus alapjainak a lerakását”. Joggal, ugyanis az addig magánkézen maradt paraszti földtulajdon kollektivizálásával – hivatalosan a téeszésítés, a „mezőgazdaság szocialista átszervezése” második hullámának lezárulásával – az ország majdnem teljes lakossága közvetve vagy közvetlenül állami alkalmazottá lett, a diktatúra a gazdasági szféra után a teljes társadalmat is államosította.

Társadalmi átalakulás, társadalmi egyenlőtlenségek a szocialista társadalomban

A rendszer egyik alapellentmondása, hogy gazdasági fenntarthatósága, finanszírozhatósága érdekében szükséges volt „kvázi-piaci” elemek bevezetése, mint például a háztáji földek, tsz-melléküzemágak, GMK-k engedélyezése, később pedig a gazdasági reformok hol meginduló, hol ismét lefékezett sora. A teljes államosítás megvalósulásával párhuzamosan azonnal újra megjelent a magánszektor, a gazdaság fenntartható működése érdekében szükség volt az egyéni érdekeltség felélesztésére. Ilyen elem volt a háztájik mellett a maszek üzletek, butikok engedélyezése, vagy a hivatalosan csak bérelhető ún. vendéglátóipari egységek esete. Az egyéni és családi önkiszákmányoláson alapuló szocialista magánszektor intézményesített módon pótolta a hiánygazdaság állandósuló lyukait, a piaci elemek beépítése révén vált élhetővé, életképpé az államosított népgazdaság. Az 1980-as évekre pedig egyre fontosabb lett az információkhoz való hozzájutás: a redisztribúció központjaihoz, az információs pontokhoz való közelség, az oda vezető kapcsolati háló egyre értékesebbé vált, sőt a társadalmi struktúrában elfoglalt egyéni pozíciót is egyre inkább ez határozta meg.

Ez az ún. „második gazdaság” lett az „életszínvonal-politika” egyik legfontosabb anyagi feltétele. Mindez azonban nagymértékű önkiszákmányolással járt: vidéken a háztájiban, városokban a másodállásokban, vagy maszek „kisvállalkozásban” dolgoztak az emberek, legtöbbször a főállás munkahelyük mellett. A lakosság jelentős részének alig maradt ideje élvezni a mégoly korlátozott fogyasztási vagy utazási lehetőségeket, voltak, akik évtizedekig nem mentek szabadságra, a napi televíziózáson kívül pedig semmilyen szabadidős tevékenységre sem jutott idő.

A paraszti társadalom romjain új tendenciák érvényesültek a „vidéken” is. A háztáji gazdaságok engedélyezésével, valamint az ún. részes művelési rendszer és a munkaegység alapján történő kifizetés bevezetésével érdekeltté tették a parasztságot a közös termelésben, a közös föld megművelésében is. Ennek egyik legfontosabb következménye a városi lakosság élelmiszer-ellátásának, valamint a mezőgazdasági munkából élők anyagi helyzetének

javulása. Megindult az ún. kapun belüli urbanizáció, vagyis a városi fogyasztási minták elterjedése nyomán a tartós fogyasztási cikkek vásárlása, a régi házak felújítása, fürdőszobák kiépítése. Ez a kettős rendszer tette lehetővé a paraszti polgárosodás megszakítottága után a vidéki társadalom, az egykori önálló parasztság gyarapodását, egyfajta szocialista paraszti polgárosulást, miközben a falvakban élők több mint fele valójában elsődlegesen városi gyári munkásként dolgozott, és ingázott az elsődleges ipari és a család mezőgazdasági munkahelye, vagyis a háztáji között. A korszak ambivalens jellegét erősíti, hogy mindeközben megállíthatatlanul zajlott a vidéki népesség elvándorlása, elöregedése, az aprófalvak elnéptelenedése.

A hetvenes éveket már a megtorpanás jellemzi, ez azonban ekkor még kevésbé volt érzékelhető a hétköznapokban. Az 1965 és 1975 közötti évtized a legfontosabb a korszak pozitív társadalmi tapasztalatai szempontjából, egyre többen kapnak lakást, építkeznek, utaznak külföldre, vagy legalább szakszervezeti beutalóval a Balatonhoz. Egyre többen jutnak autóhoz, általánossá válnak olyan tartós fogyasztási cikkek, mint a televízió, a mosógép, a hűtőszekrény, ez fejeződik ki az évtized gyakran használt elnevezésében is: „fridzsiderszocializmus”.

A korszakot meghatározó szocialista ideológia szerint a társadalomban nem lehettek munkanélküliek, nem, vagy csak kismértékű magántulajdon létezett, így ebből következik, hogy elvileg nem létezhetek társadalmi különbségek sem, szélsőséges jövedelmi viszonyok pedig végképp nem fordulhattak elő. Az 1970-es évek folyamán újjáéledő szociológiai kutatások azonban ennek éppen az ellenkezőjét bizonyították. A hivatalos statisztikai adatok elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszer a valóságban nem tudta megszüntetni a társadalmi egyenlőtlenségeket, hosszú távon konzerválta, sőt, több területen tovább fokozta azokat.

A 1980-as évek gyors meggazdagodási lehetőségei az állami szektor tehetetlenségén, alacsony hatásfokú termelékenységén, a piaci viszonyokra való lassú reagálásán, a döntési pozícióban lévő bürokraták korrumpálhatóságán alapultak. A magánszféra gyakorlatilag átszivattyúzta az állami szektorból az újtó szellemű, tehetségesebb alkalmazottakat, sőt, a lassan csordogáló hasznot megsokszorozva, a kikapukat kihasználva, az állami hiánnyal és veszteséggel nem törődve alapozta meg saját gazdasági tőkéjét. Különösen sikeresek voltak ebből a szempontból a hírközlési és informatikai vállalkozások, ahol elsődleges fontosságú a szakmai újításokra való reagálás, a saját innováció. Gyors meggazdagodási lehetőségeket jelentett a vendéglátás, az idegenforgalom, a zöldség-gyümölcs kiskereskedelem és az autókerekeskedés, ahol egy-két év alatt mesés vagytonokat lehetett összegyűjteni. Nem elhanyagolható tény azonban, hogy ezekhez a sikerekhez jelentős egzisztenciális kockázat

vállalására és megfeszített, az állami szektorétól gyökeresen eltérő, önkiszákmányoláson alapuló munkavégzésre volt szükség. A túlterheltség és az anyagi perspektívákra beszükülő jövőkép kísérelésekként értelmezhető a devianciák magas aránya, a népbetegségeként is definiálható alkoholizmus, a magas mortalitás, a világon legmagasabb öngyilkossági arányok.

Települések helyzete, a szocialista lakáspolitiká

A szocialista településfejlesztést a részletekbe menő központi szabályozás jellemezte. A döntések a helyi természeti és társadalmi sajátosságok ismerete és figyelembevétele nélkül születtek, azokat az ország egész területére egységesen alkalmazták. Legtöbbször a megyei szintű döntések meghozatalánál sem a helyi adottságok figyelembevétele volt az elsődleges, hanem az egyes települések vagy ágazati vezetők érdekérvényesítő képessége, kapcsolati tőkéje volt döntő. A központilag tervezett és irányított intézkedések a települések egyre magasabb fokú *központosítására irányultak*, ezért gyakran okozott feszültséget a településfejlesztés különböző szintjei és a gazdasági ágak különböző érdekei közötti ellentét. A területi politika elvei – az elvek szintjén – legfőképpen a területi egyenlőtlenségek mérséklésére törekedtek, a gyakorlat azonban nem ezt mutatta.

A központosítási törekvést tükrözi a települések funkciók alapján történő kategorizálása is, amely a település különböző funkcióinak (lakó- és munkahely, központi funkciók) merev szétválasztásán alapult, így az egyes elemeket ágazati-gazdaságtani kérdésekként kezelték. Az egyes települések infrastrukturális fejlesztéseit, intézményeik bezárását vagy létesítését kizárólag a lakosság száma, a többi hasonló funkciójú intézménytől való távolsága határozta meg, a döntések nem vették figyelembe a helyi igényeket, sajátosságokat. Az aprófalvak helyzetét is tovább súlyosbította az OTK (Országos Területfejlesztési Konceptió) elfogadása 1971-ben, ami lényegében csak a városok fejlesztését irányozta elő, és a „kiemelt funkció nélküli település” fogalom bevezetésével rengeteg aprófalvat (a településállomány kb. 80%-át!) zárt ki a minimális anyagi támogatás köréből.

Az ország iparosítását az 1950-es években a falusi népesség munkaerejének felhasználásával valósították meg, az aktív falusi népesség a városokba, ipari centrumokba kényszerült vándorolni. A második világháború utáni katasztrofális lakáshelyzetet csak tovább rontotta az erőltetett iparosítás nyomán a városokba áramló vidéki lakosság elhelyezésének gondja, a lakásépítések azonban megmaradtak a háborús károk rekonstrukciójának, az újjáépítésnek a szintjén. A lakáskörülmények javítása az ipar és az azt kiszolgáló infrastruktúra fejlesztése mögött kapott csak helyet, 1953-ig gyakorlatilag nem történtek célzott

intézkedések ezen a területen. Az 1956 utáni kádári politika, az életszínvonal, a közérzet javításának legfontosabb és talán legsikeresebbnek nevezhető része volt a lakáspolitikai koncepció kidolgozása, illetve megvalósítása.

Az 1961-es 15 éves lakásépítési program az évtizedek óta felhalmozódott problémák felszámolását tűzte ki elsődleges célként, eredményeképpen ugrásszerűen nőtt a lakások száma. Egy évtized alatt, 1960 és 1970 között 370 ezer lakás épült fel, ami ugyan elmarad az 1961-es programban vállaltaktól, de mégis látványos javulást jelentett. Az új lakások komfortfokozata is folyamatosan emelkedett, a cél az volt, hogy már eleve megfeleljenek a magas szintű, modern igényeknek, fél- vagy összkomforttal épüljenek.

A program szerint a lakások, lakótelepek tervezése során figyelembe kellett venni a lakosság hagyományos szokásait, ám a minimális méretű konyhák, a szekrény méretű spájzok ennek éppen ellenkezőjét példázzák. A lakások szinte kivétel nélkül csak a nukleáris, maximum 4 fős, vagyis kétgyermekes családok számára készültek, lehetetlenné téve több generáció együttélését, vagy nagyobb családok életét. A beépített konyhabútorokkal, szekrényekkel, műanyag ajtókkal épülő házgyári lakások a gyakorlatban is megtestesítették a társadalom felé közvetített elvárást: a homogenizálódást, a beolvadást a tömegbe. Az új lakásokba csak a bútorboltok egyforma kínálatában kapható „modern”, és akkoriban divatos elemes bútorok passzoltak, melyek szűkös választéka csak tovább fokozta az egyformaságot. Az egyre nyilvánvalóbb társadalmi egyenlőtlenségek ellenére egy többemeletes panelházban nivellálódnak a különbségek, ugyanolyan lakásban él – elvileg – a munkás, a beosztott és az osztályvezető, vagy az iskolaigazgató. A panellakások gyorsan vesztek vonzerejükből, elköltözni azonban csak azok tudtak, akiknek kapcsolati tőkéjük vagy – jellemzően a második gazdaságból származó – anyagi lehetőségeik ezt megengedték.

A megépülő lakások többsége elsősorban a kiemelt ipari központoknak számító nagyvárosokban, illetve a fővárosban volt, míg a vidéki kisvárosok, falvak lakói továbbra is csak saját erejükre számíthattak. Ennek ellenére a vidék képe is gyökeresen átalakult, a kockaházak korszaka ez: a hagyományos, táji jellegzetességeket megjelenítő építkezési stílusok és módszerek helyét az egész országra jellemző egyforma sátortetős kockaházak vették át. Azonban a falvak általános képe, például a szilárd burkolatú utak aránya, az iskolák, boltok felszereltsége legtöbbször nem követte ezt a fejlődést, így megindult a fiatalabb generációk folyamatos elvándorlása, melyre a korszak településpolitikája is ráerősített.

Szocialista fogyasztói társadalom?

A felhalmozott jövedelmeknek köszönhetően a háztartásokba kerülő új berendezések, a lakásviszonyok megváltozásával párhuzamosan gyökeresen átalakították a mindennapi életet, különösen a nők hétköznapijait, akik egyre nagyobb arányban álltak munkába a kétkeresős családmódel nyomán. Elterjedt a hűtőszekrény, aminek köszönhetően nem kellett minden nap friss ebédet vagy vacsorát főzni, elterjedt a mosógép, ami az egyik legnehezebb házimunkát váltotta ki, az új lakótelepi lakásokban a központi fűtés, a vezetékes víz és meleg víz, a könnyen és gyorsan takarítható lakások nők ezreinek könnyítették meg a munkába állást. Ennek ellenére a korszakban a nők számára kettős terhet jelentett a felülről irányított, kikényszerített emancipáció: egyszerre kellett megfelelniük a munkahelyükön és a családban is, ahol ekkor még nem alakultak át a hagyományos férfi és női szerepek.

Az egész társadalom életét megváltoztatta a rádió, majd pedig a televízió megjelenése, később elterjedése és általánossá válása. A Magyar Televízió az 1957. május 1-jei közvetítés után 1958-ban kezdte meg rendszeres adását. Eleinte gyakran a szomszédoknál gyűltek össze az emberek egy-egy esti műsor megnézéséhez, azonban miután az 1970-es évektől szinte minden háztartásban elterjedtek a készülékek, egyre inkább az individualizációt fokozták. A televízió egyik legsikeresebb műsora az 1966-tól évente megrendezett Táncdalfesztivál volt, mely legendás zenészek pályáját indította el.

Az ötvenes évek elejétől kezdve a központosított divatirányítás vezetésével egy, a szocialista társadalom különböző igényeinek megfelelő, nivelláló és homogenizáló jellegű öltözködéskultúrát kellett szolgálnia a ruhaiparnak is, mindezt a tervezéstől a gyártásig ívelő tervutasításos rendszerben hajtották végre, hasonlóan a gazdaság összes többi területéhez. A divattervezés ezekben az országokban nem művészeti vagy gazdasági kérdés volt, hanem legalább ennyire politikai kérdés is maradt. Kétséges viszont, hogy egyáltalán beszélhetünk-e divatról a tervgazdálkodásban, ahol nem a változó trendek és igények, nem a kereslet, hanem alapvetően a központi irányítás szándéka határozza meg a kínálatot. A hiánygazdaság réseit a maszekok, varrónők, kötösök, butikosok töltötték ki, illetve virágzott a nyugati utakról becsempészett divatos ruhák illegális kereskedelme is az ismerősök között, vagy akár a munkahelyeken.

1956-ot követően gyökeresen megváltozott az idegenforgalommal kapcsolatos szemléletmód is, nem csak a „rég-új” pártvezetés, hanem a különböző intézmények országos és helyi szervei, még az állambiztonság, a határőrizet és a rendvédelem részéről is. Az életszínvonal folyamatos javításának politikájához jelentős gazdasági háttérrel jelentett az idegenforgalomból származó valutabevételek növelésének lehetősége. A háztájik, majd a

maszekok és a tsz-melléküzemágak engedélyezése az 1960-as évek folyamán biztosították azt a többi szocialista országhoz képest nyugatiasabb, jobb minőségű ellátást, ami a nyugati turisták ízlésének és elvárásainak megfelelt, a többi szocialista országból érkezőket pedig elkápráztatta.

A második gazdaság és a háztáji gazdaságok révén az idegenforgalom jelentős – és ekkor még biztos –mellékjövedelmet jelentett a lakosságnak is. Nem kellett feltétlenül maszekolásba fogni, elég volt csak a fán termő barackot kitenni a ház elé, vagy kiadni az utcafronton lévő szobákat, vagy a kertet sátorhelynek. A Balaton környéki idegenforgalmi fejlesztések, üdülők, vendéglátó-ipari egységek, üzletsorok megépítése pedig a helyi magyar lakosság életszínvonalát, illetve a Balatonra érkező magyar és külföldi nyaralók üdülésének minőségét egyaránt javították. A személygépkocsik terjedésével gyökeresen megváltozott a szabadidő-felhasználás, a nyaralás. A fokozatosan enyhülő utazási szabályozások mellett egyre többen utaztak, nem csak belföldön, hanem külföldre, nyugati országokba is.

Hivatalos és nem hivatalos ifjúsági kultúra

A szocialista országokban az ötvenes években a hivatalos ifjúságpolitika nem terjedt túl a szocialista társadalom számára szükséges „utánpótlás-nevelésen”. A különböző ifjúsági szervezetek nem nyújtottak kielégítő lehetőségeket a kulturális, szabadidős tevékenységek terén. Ezt az úrt nem volt nehéz kitöltenie a Nyugaton is minden társadalmi konvenciót elsöprő rock and rollnak. A nyugat-európai tendenciákkal párhuzamosan, minden korlátozó kísérlet ellenére nagyon rövid időn belül megjelentek a különféle zenei szubkultúrák a szocialista országokban is. A szocialista vezetés minden szinten és minden területen elkésett: csak a nyugati zenére, ruhákra, szabadidő-eltöltési formákra való reakcióként születtek meg azok a tervek, jelentések, végrehajtási utasítások, amelyek a fiataloknak „értelmes”, a „szocializmust építő generációhoz méltó” divatot, zenét, sztárokat és programokat kínáltak.

Magyarországon az ifjúságpolitika tekintetében is meghatározó szerepe volt 1956-nak: a forradalomban részt vevő fiatalok, illetve fiataikorúak magas aránya, a „pesti srácok” miatt az ifjúság kérdése a többi országhoz képest is nagyobb figyelmet kapott. Az '56 utáni megtorlás során esetükben jellemzően kriminalizálták, köztörvényes ügyekké alakították a forradalmi részvételt, elkallódott gyerekek devianciájának állították be, akiket az ellenséges propaganda könnyen megtéveszthetett. Az állam az egész korszakban különösen veszélyesnek tartotta a szubkultúrákhoz tartozó fiatalokat, mert a hatalom képviselői szerint a nyugati rádióadókat hallgatva, „szennyirodalmat” olvasva és a nyugati

divatot majmolva fogékonyak lettek az „imperialista propagandára,” azt a többi fiatal körében tovább terjeszthették, csempészek, munkakerülők, majd pedig disszidálók válhattak belőlük.

A hatalom újjászerveződése során 1957-ben újjáalakult a párt ifjúsági szervezete is. Megalakult a KISZ (Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség), és az Úttörőszervezet minden szintjén is újjá kellett alakulnia minden egységnek, biztosítva ezzel a megbízható vezetők részvételét. A KISZ-tagokból szervezett Ifjú Gárda a rendőri szervek segítőként, saját egyenruhában felügyelte a különböző rendezvényeket, igazoltathatta a résztvevőket. 1972-től rendezték meg a Forradalmi Ifjúsági Napokat, ami a tavaszi ünnepeket fűzte sorba: március 15. és március 21. (a Tanácsköztársaság kikiáltása) után április 4. (a „Felszabadulás” ünnepe) képezte az ünnepségsorozatok csúcspontját. Március 15-ét a „feudális uralkodó elit, a kizsákmányolás elleni népfelkelésként” értelmezték, ami bizonyítja „a magyar nép szabadságszeretét és a szocialista eszmék gyökereinek kezdetét, és amely fejlődés az április 4-i felszabadulás után a társadalom szocialista átalakításában teljesedett ki”. A fiatalok tavaszi energiáit levezetni hivatott rendezvénysorozatokat a május 1-jei felvonulások zárták.

A beat-korszak a hatvanas években bontakozott ki Nyugaton és a fokozatos enyhülésnek köszönhetően Magyarországon is egyre több zenekar alakulhatott, és egyre szélesebb közönséghez juthatott el zenéjük. A beatnik zenei világa volt a leginkább politikai tartalommal telített, ezért a hatóságok részéről Nyugaton főleg emiatt, és nem az utcai randalírozás miatt voltak kitéve zaklatásoknak – viszont a szocialista országokban éppen ezek a politikai követelések bizonytalanították el a hatalom képviselőit, hiszen a nyugati fiatalok alapvetően baloldali eszméket tűztek tiltakozó zászlóikra. A vietnámi háború elleni tiltakozások, az elnyomott népek, a feketék felszabadító mozgalmi gyakran szerepeltek az országos sajtóban is, a szocialista államok gyakran tetszelegtek a nők jogainak védelmezőiként, a felülről irányított, kikényszerített emancipációt sikerként kommunikálták. A diákok egyetemi önrendelkezésért, az idősebb generációk ellen szervezett tüntetéseit azonban már a keleti blokk országai is veszélyes tendenciaként kezelték.

Egy diktatórikus politikai berendezkedés nem tűri a felülről diktált normáktól való eltérést, és ez az öltözködésre is igaz. Különösen a szocialista blokk országaiban, ahol a „divatot” is államilag akarták meghatározni. Az 1968-as diáklázadásokban kicsúcsosodó nyugati ifjúsági „kulturális forradalomhoz” kötődő jellegzetes viselet azonban a szocialista országokban is jelen volt: a színes, harsány, nagymintás ingek és ruhák, farmer, bőrkabátok, miniszoknya, a népviselet elemei, a „mindegy-csak-feltűnő-legyen” alapelve Kelet-Európában is meghódította a tömegeket.

A keleti blokkhoz tartozó országokban először a hatvanas évek második felében ismerték el legfelsőbb szinten a fiatalok igényét egy saját öltözködési stílus megteremtésére, és adtak

utasítást a divatintézeteknek a megvalósításra. Még ekkor sem nézték jó szemmel a farmer és a hosszú haj viselését, az állam a divatban is a számára kívánatos „kollektivizálást” támogatta: a tervek szintjén és politikai, gazdasági döntéseivel is. Kelet-Európában a hozzáférés szűkössége csak fokozta a megszerzett darabok értékét, annak tulajdonosa szinte átlényegült egy-egy eredeti nyugati farmer viselésétől. A fiatalokat öltözködésük miatt a legkülönbébb retorziók érthették: rendszeres igazoltatásoknak, akár kihallgatásoknak voltak kitéve, munkahelyükön, szabadidejükben folyamatos megfigyelés alatt állhattak. A fiatalok szubkultúráinak fontos eleme a társadalmi és privát tér használata, a banda találkozóhelyei, a koncertek helyszínei. A bandák, az ún. galerik alapvetően az utcán, köztereken, parkokban gyűltek össze, ellenük jól szervezett, megtervezett akciókban lépett fel a rendőrség, az állampárt ifjúsági szervezeteinek tagjai, a KISZ, az Ifjú Gárda, az ifjúságvédelem és az állambiztonság.

Kitekintés: a Kádár-korszak öröksége

A rendszerváltás a társadalom jelentős részének addigi pozícióit megrendítette, a gazdasági átalakulás, a privatizáció lehetőségeivel leginkább azok tudtak élni, akik már a rendszerváltást megelőző években felhalmozott kapcsolati tőkéjüket, információikat és tudásukat az új viszonyok között is alkalmazni, transzformálni tudták. Az új gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás azok számára ment a legkönnyebben, akik már az 1980-as évek folyamán is ismerték, illetve működtették a kvázi-piacirendszert, például kisvállalkozások, vállalatok, állami gazdaságok vezetői, vagy pénzügyi szakemberek voltak.

A rendszerváltás vesztesei pedig elsősorban nem a politikai apparátus tagjai, de még csak nem is a bürokráciában, a nagy újraelosztó rendszerekben dolgozó, jellemzően irodai vagy szellemi munkát végzők, hanem azok a munkások, akiknek az ipar strukturális átalakulása nyomán nemcsak a munkahelye szűnt meg, de addig végzett (szak)munkájukra sem volt többé szükség. Az ő helyzetüket a legtöbb esetben a karkedvezményes nyugdíj vagy a rokkantosság oldotta meg, ami azonban több évtizedes, máig ható problémát okoz a társadalmi ellátórendszereknek. Az átalakulás vesztesei továbbá azok a társadalmi csoportok, amelyek mindig is a szegénységi küszöb közelében, a család, vagyis a társadalom eltartottjaiként éltek, azaz gyerekek, idősek, háztartásbeli nők. A legnehezebben kezelhető problémát azon csoportok jelentik, akik semmilyen területen nem tudtak bekapcsolódni az új társadalmi-gazdasági rendszerbe, és az élet minden szférájában a perifériára szorultak, gyermekeik révén pedig generációkon át is újratermelődnék a társadalmi egyenlőtlenségek.

A Kádár-korszak mentális következményeire e tanulmányban nem szándékunk kitérni. A közösség egymásra torlódó, ki-nem-beszélt kollektív traumái a mai társadalmi folyamatokat is több szempontból meghatározzák. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy a rendszerváltás társadalmi megítélése – számos pozitív hozadéka ellenére is – a megtagadni kívánt Kádár-korszak emlékezetéhez hasonlatos.

Ajánlott irodalom

- A „hatvanas évek” Magyarországon. Szerk. Rainer M. János. 1956-os Intézet, Budapest, 2004
- Horváth Sándor: Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009
- Majtényi György: K-Vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009
- Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Szerk. Horváth Sándor. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008
- Rainer M. János: Bevezetés a kádárizmusba. 1956-os Intézet–L’Harmattan, Budapest, 2011
- Öltöztessük fel az országot! Divat és öltözködés a szocializmusban. Szerk. Simonovics Ildikó – Valuch Tibor. Argumentum–Budapesti Történeti Múzeum–1956-os Intézet, Budapest, 2009
- Tóth Eszter Zsófia: Kádár lányai. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010
- Valuch Tibor: Hétköznapi élet Kádár János korában. Corvina, Budapest, 2006
- Valuch Tibor: A lódentől a miniszoknyáig. Corvina, Budapest, 2004
- Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris, Budapest, 2000
- Valuch Tibor: Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig. Napvilág, Budapest, 2013
- Valuch Tibor: A jelenkori magyar társadalom. Osiris, Budapest, 2015